

JOSIP MIHALJEVIĆ, *Kako je operirala UDBA? Operacija "Paromlin" i sudbina Vinka Markovića*, Hrvatski institut za povijest - Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima, Zagreb - Vinkovci, 2022., 432 str.

Kako je operirala UDBA? Operacija "Paromlin" i sudbina Vinka Markovića druga je knjiga autora Josipa Mihaljevića, objavljena 2022. godine. Izdavači knjige su Hrvatski institut za povijest i Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima, a mjesta izdanja Zagreb i Vinkovci. Knjiga sadrži 432 stranice. Nakon *Predgovora* (str. VII-IX) slijedi *Uvod* (str. 1-11) u kojemu se autor osvrnuo na pitanje dosadašnjih spoznaja o navedenoj tematici te dostupnim i još uvijek nedostupnim izvorima. Razrada teme podijeljena je u tri poglavlja koja se dijele na 44 potpoglavlja. Potom slijede poduža *Zaključna razmatranja* (str. 275-311) podijeljena na četiri potpoglavlja, te *Prilozi* (str. 313-406), sažetak na engleskome jeziku (str. 407-408), *popisi izvora i literature* (str. 409-416), *kratica i pokrata* (str. 417-421) i *Kazalo imena* (str. 423-430). Knjiga završava *Bilješkom o autoru* (str. 431) te *Izborom iz recentnije bibliografije* autora (str. 432).

Prvo poglavlje naslovljeno je *Istraga* (str. 13-120). Mihaljević navodi da je protagonist ovoga djela, Vinko Marković, za kojega tvrdi da je bio "nitko poseban", ilustrativan primjer načina na koji je djelovala Služba državne sigurnosti (dalje: SDS), ranije poznatija kao UDBA. Marković, koji je do uhićenja bio lojalan poretku i uzoran pripadnik socijalističkoga društva, mogao je biti bilo tko, jer je SDS osim traženja krivaca također krivce i proizvodio montiranim procesima. Autor navodi da je jedan od razloga takva djelovanja SDS-a bio taj što je ta služba nastojala svoj rad prikazati što efikasnijim pa su u nedostatku pravih prijetnji osuđivali one u kojima su mogli pronaći "neprijateljske karakterne crte". Mihaljević nadalje opisuje način djelovanja SDS-a. Prvotno su se obavljali informativni razgovori u koje su mogle biti uključene i osobe koje nisu bili objekti obrade službe, ali su mogle dati korisne informacije. Potom su slijedili prethodna obrada koja je imala za cilj utvrđivanje pravovremenih informacija o neprijateljskome djelovanju, te operativna obrada koja se odnosila na pojedince, grupe, institucije i organizacije za koje se smatralo da djeluju kao neprijatelji poretka. SDS je u svome radu koristio i

agente koje su infiltrirali u takve skupine ili u strane obavještajne službe. Jedan od glavnih oslonaca rada SDS-a bila je pomoć suradnika. Mihaljević navodi da kontroverznim popisima suradnika službe, čije je publiciranje učestalo u poslijeratnom razdoblju, treba kritički pristupati jer je upitno jesu li suradnici u taj status došli pod prisilom te jesu li uopće znali da se nalaze na popisima suradnika, jer su djelatnici SDS-a prakticirali uvećavati broj svojih stvarnih operativnih veza kako bi višim političkim instancama prikazali svoj rad što efikasnijim. Navodi se da su pravila SDS-a iz 1967. godine osim dobrovoljnoga suradništva predviđala i prisilno na osnovi kompromitirajućih materijala. Osim toga, SDS je često širio dezinformacije o suradničkom statusu određenih pojedinaca kako bi ih diskreditirali. To se ponajviše odnosilo na pripadnike emigracije koje je SDS takvim metodama nastojao razjediniti. Osim prisile, SDS je suradnike nastojao vezati za službu različitim materijalnim poklonima ili novčanim nagradama. Markovićev krimen bio je već sami njegov osobni profil, a on je prema podacima SDS-a sadržavao sljedeće karakteristike: vjernik, odgaja djecu u crkvi, posjeduje literaturu iz hrvatske povijesti, Hercegovac kojega su odgojile časne sestre, a shodno tome automatski i šovinist. Iako je bio član Saveza komunista (dalje: SK) u službenome automobilu imao je veliko raspeće i svetoga Antuna, a to nije bilo poželjno za članove partije jer je "katolicizam bio korak prema nacionalizmu". Navodi se da je na poljoprivrednome kombinatu Borinci kod Vinkovaca zaposlio "sam ološ od ljudi", a tim je ljudima zajednička bila pripadnost hrvatskoj naciji te hercegovačko podrijetlo. Kao najveći Markovićev krimen navodi se to što je u nekoliko navrata vodio višeminutne razgovore s Tvrtkom Milošem, koji je kao agronom surađivao s poljoprivrednim kombinatom na kojemu je Marković radio, a koji je bio sin istaknutoga emigranta Petra Miloša te poznanik Ivana Jelića, predsjednika emigrantskoga Hrvatskoga narodnog odbora. Zbog svega toga Marković je uključen u montirani proces u kojemu se nastojalo dokazati da je bio član subverzivne terorističke skupine koja je pokušala izvršiti atentat na Josipa Broza Tita u rujnu 1975. u Zagrebu. Uz to, kako se optuženike za politički delikt nastojalo što više diskreditirati, Markoviću su nastojali "prišiti" i etiketu gospodarskoga kriminalca optužujući ga za ekonomske malverzacije uz tvrdnju da je nelegalno dijelio naoružanje i streljivo s ciljem stvaranja diverzantske skupine. Međutim, radilo se samo o podjeli lovačkoga streljiva zaposlenicima kombinata bez evidencije. Kao primjer apsurdnosti koje su dostizane u kreacijama scenarija tijekom montiranih procesa služi optužba da je Marković naoruža-

nje za rušenje državnoga poretka i obračunavanje s Jugoslavenskom narodnom armijom plaćao jabukama s kombinata. Marković je nekoliko dana nakon eksplozije u zagrebačkoj Paromlinskoj ulici uhićen te priveden u pritvor u Osijeku, a potom su ga oteli službenici SDS-a i prebacili u Zagreb, s tim da je tijekom putovanja više puta premlaćivan sve dok nije izjavio da će priznati sve za što ga terete. Kao pokazatelj kakve karakteristike su ulazile u kalup državnoga neprijatelja može poslužiti razgovor djelatnika SDS-a Dmitra Šijana i Markovića. Šijan je na ispitivanju nakon povratne informacije o Markovićevoj nacionalnosti izjavio: "Hrvat! Svi ste vi ustaše; vi ste iskonski ortodoksni neprijatelji." Ispitivanja uhićenih trajala su nekoliko mjeseci dok nisu počeli davati "priznanja" izmučeni dugotrajnim premlaćivanjem, drogiranjem, vrijeđanjem i prijetnjama ubojstvom ili likvidacijom članova obitelji. Zanimljivo je da su se "sjećanja" Markovića i Tvrtka Miloša, evidentirana u takvim priznanjima koja su se odnosila na događaje stare po nekoliko godina, poklapala u najsitnijim detaljima, što daje naslutiti da su takve izjave bile unaprijed sastavljene, a optuženike je trebalo samo prisiliti da ih se "prisjete".

Naslov drugoga poglavlja je *Sud* (str. 121-148). Mihaljević na početku poglavlja opisuje strukturu pravosudnoga aparata socijalističke Jugoslavije. Navodi da je javne tužitelje koji nisu bili učlanjeni u SK, a takvih je u cijeloj državi bilo samo 6%, morala potvrditi lokalna partijska organizacija. Isto je vrijedilo i za suce od kojih je 79% bilo učlanjeno u SK. Osim toga, među odvjetnicima koji su branili političke osuđenike bilo je suradnika SDS-a koji su u interakcijama s ostalim odvjetnicima trebali prikupljati korisne informacije. Na suđenju Markoviću i drugima optuženima u sklopu operacije Paromlin, Đuro Perica i Branko Vidaček tvrdili su da su priznanja dali zbog fizičke torture tijekom ispitivanja, dok je Josip Pemić svoju ozljedu glave objasnio tvrdnjom da je bio nervozan zbog čega se "češao (...) stalno po glavi i raščešao gornji dio tkiva". Osim izjava optuženika, ignorirani su i iskazi službenoga sudskog vještaka koji je ustvrdio da eksplozivna naprava koja je eksplodirala u Paromlinskoj ulici ne odgovara konstrukcijama koje je nametao SDS te da nema veze s protugradnim raketama za koje se tvrdilo da ih je Marković otuđio s kombinata Borinci u terorističko-diverzantske svrhe. SDS zbog toga izvještaj službenoga vještaka nije dostavila sudu. U takvim okolnostima Vinko Marković osuđen je na osam godina strogoga zatvora, dok su petorica nositelja liste osuđeni na smrtne kazne koje su zamijenjene kaznama od 20 godina strogoga zatvora jer je "načelo humanosti prema čovjeku (...) došlo do izražaja i u ovoj sudskoj presudi", a

takva "humanost" trebala je dokazati da je jugoslavenska "socijalistička zajednica toliko jaka da nije u strahu i nikad neće biti u strahu za svoje opstojanje i pred ovako organiziranim neprijateljem".

Posljednje poglavlje nosi naslov *Robija* (str. 149-274). Na početku poglavlja autor ističe da je Jugoslavija imala najveći postotak političkih osuđenika od svih komunističkih zemalja, ponajviše zbog verbalnoga delikta, a da je iz SR Hrvatske (29%) i SR BiH (34%) dolazio najveći dio optužbi za politički kriminal. Opisujući život u zatvoru Mihaljević navodi da su svaki susret osuđenika s posjetiteljima pratili i snimali zatvorski stražari. Politički zatvorenici imali su najlošiju zatvorsku klasifikaciju, dok su kriminalci i ubojice živjeli u boljim uvjetima. Politički zatvorenici organizirali su se i u zatvoru kako bi jedni drugima olakšali preživljavanje strogoga zatočeništva, a vođa im je bio Marko Veselica. Razdoblje robije obilježeno je mnogim neuspješnim žalbama brojnim državnim institucijama, a posebno se ističe Markovićevo pismo Kabinetu predsjednika Tita od kojega je dobio odgovor da ta institucija "nije zakonom ovlašćena da ukida ili preinačuje sudske presude jer su sudovi u vršenju svojih funkcija nezavisni, a što im je Ustavom zagarantovano". Političke zatvorenike motrili su drugi zatvorenici, osuđeni za gospodarski kriminal, koji su surađivali s SDS-om u zamjenu za novac i ublažavanje kazni. Tako je jednopartijski sustav favorizirao prave kriminalce nasuprot pojedinaca s "problematičnim" mišljenjima i svjetonazorima. Osim toga, u KPD Stara Gradiška, gdje je bila smještena većina političkih zatvorenika, slani su i psihički oboljeli i mentalno nestabilni ljudi jer nisu postojale primjerenije institucije za njih. Iako su u ponovljenim suđenjima čak i sudski organi priznali da su prvotna priznanja osuđenih u operaciji Paromlin dana u "sumnjivim okolnostima", Markoviću i ostalima kazne ipak nisu ukinute. Sakrivanje ključnih, za tužitelje nepovoljnih dokaza, kao što su satni mehanizam mine i medicinski kartoni osuđenika, pokazatelj su da je ovaj proces bio od svoga početka montiran.

U *Zaključnim razmatranjima* (str. 275-311) Mihaljević daje sintezu motiva SDS-a za gore opisano djelovanje. Navodi da je suđenjem za Paromlinsku trebao završiti proces gušenja hrvatskoga nacionalizma i kroćenja nacionalno osviještenih intelektualaca započet 1971. godine. Osim toga, SDS-ovi djelatnici nastojali su izmišljenim slučajevima nagomilati "odrađene poslove" i steći što više novca koji je u službu dolazio iz tajnih fondova. Autor navodi da zadatak SDS-a nije bio samo otkrivanje protudržavnih aktivnosti nego i poduzimanje mjera koje

su "korisne za socijalističku zajednicu i društvo u celini", odnosno montiranje procesa. Kako bi diskreditirali emigraciju na međunarodnoj sceni SDS je često poticao emigrantski ekstremizam jer bi tako lakše mogli opravdati svoje reakcije. Stoga je moguće da su djelatnici službe postavili i eksploziv u Paromlinskoj ulici, što je bilo teško izvedivo neprijateljima režima zbog snažnoga osiguranja toga mjesta povodom Titova posjeta. Zbog radikalizacije hrvatskoga nacionalnog pitanja, upada Bugojanske skupine 1972. godine i rušenja socijalističkoga režima Salvadora Allendea u Čileu 1973. godine, porastao je strah da će zapadne sile uz pomoć emigracije pokušati srušiti jugoslavenski režim. Stoga je državni vrh dopuštao protuzakonitu selekciju sudaca i tužitelja na procesima za političke delikte, a uz to, davali su i instrukcije medijima koji su svojim izvještajima trebali prikazati da se radi o fanatičnoj mržnji i nemoći neprijatelja pred jugoslavenskim socijalističkim uređenjem. Utjecaj SDS-a na društvo porastao je u 70-im godinama 20. stoljeća, a i sama Služba bila je pod pritiskom režima koji je zahtijevao veći angažman i učinkovitost. O procesu za Paromlinsku prvooptuženi je bio Tvrtko Miloš jer je on imao realne veze s emigracijom, a svi ostali su uključeni u tu konstrukciju samo zato što su vodili razgovore s njim i zato što su im nacionalno-religiozne crte odavale karakter neprijatelja. Nakon odbacivanja optužbe za postavljanje eksploziva na ponovljenome suđenju, Markoviću je ostala osuda samo za mišljenja i stajališta izražena u privatnim razgovorima što je za totalitarne režime bio jedan od najtežih zločina. U konačnici, Mihaljević ističe da je SDS bila politička policija, a socijalistička Jugoslavija partijska država, tako da je svaki aspekt djelovanja bio podređen Centralnom komitetu SKJ. Za svaku specijalnu akciju, odnosno likvidaciju, trebao se dobiti pristanak Saveznoga savjeta za zaštitu ustavnoga poretka u kojem se nalazilo najuže državno i partijsko vodstvo na čelu s Titom. Primarna zadaća SDS-a bila je održavanje SKJ na vlasti kao avangarde društva. Vinko Marković vjerovao je u socijalistički poredak, bio je član partije, a osuđen je kao kolateralna žrtva samo zato što je vodio razgovore s politički nepodobnim ljudima. Ovakva suđenja trebala su stvoriti psihološki učinak u populaciji i pokazati kakvo je to poželjno, a kakvo nepoželjno djelovanje. Jači pritisak SDS-a na društvo dovodio je do porasta defetizma u populaciji, a kod Hrvata i animoziteta prema Jugoslaviji i traženja drugoga načina rješavanja hrvatskoga nacionalnog pitanja.

U *Prilozima* (str. 313-406) autor donosi 15 podužih izvornih dokumenata, koji uz brojne druge dokumente postavljene na više mjesta u ovoj knjizi čitatelju omogućuju lakše uživanje u situacije u kojima

su se nalazili politički osuđenici u procesu za Paromlinsku, kao i za bolje razumijevanje načina funkcioniranja državnih institucija socijalističke Jugoslavije.

Knjiga *Kako je operirala UDBA? Operacija "Paromlin" i sudbina Vinka Markovića* odličan je primjer kako se kroz mikrohistorijsku perspektivu sudbine jednoga "malog čovjeka" može prikazati način funkcioniranja složene državne strukture kakva je bila SDS. Osim pokazatelja kako je represija SDS-a i cjelokupnoga državnog režima socijalističke Jugoslavije djelovala na pojedince, ova knjiga donosi i vrijedan prikaz strukture i načina rada ove službe. U konačnici, kao temeljni narativ ovoga djela ističe se represivnost totalitarnoga komunističkog uređenja koje nije dopuštalo slobodno ni "pogrešno" mišljenje, a napose iskazivanje takvih mišljenja. Stoga je ovo djelo vrijedno kao pokazatelj potencijalnih opasnosti s kojima su se mogli suočiti svi oni koji su živjeli u takvome društvu i državnome uređenju.

Zvonimir Herceg